پرینسیپەکانی
گەشەی ئابووری بۆ کوردستانی باشوور

موفید عەبدوڵڵا

ماوەیەکی زۆرە کۆمەڵێك لە ئابووریناسانی کوردستان و هەندێ جاریش چەند سیاسەتمەدار و بەرپرسانی کورد، لە هەوڵی پرۆگرام دانان و ئامادەکردنی چەند پرۆژەیەکن "بەناوی ئاوەدانکردنەوەی کوردستان و ژێرخانی ئابووری، پرۆژەی ئاوەدانکردنەوەی دێهاتەکانی کوردستان".

راستە هەموو نووسەرێك لە چارەسەری کێشەکاندا کۆمەڵێ تایبەتمەندێتیی خۆی هەیە، بەڵام دەبێ ئەوە رەچاو بکەین، کە هێڵە پان و پرینسیپە گشتییەکانی پشتگوێ نەخرێن. هەڵەیەکی کوشندە دەکەین، ئەگەر لەمڕۆدا تەنیا سەیری کوردستان بکەین و مێژووی گەشەی ئابووریی وڵاتانی تر پشتگوێ بخەین. هەوڵی ئەوە نادەم جیاوازیی نێوان کوردستان و وڵاتانی تازە پێگەیشتوو بکەم، بەڵکو هەوڵی ئەوە دەدەم بە هێنانەوەی کۆمەڵێ زانیاری بتوانم سوود لە مێژووی گواستنەوەی قۆناغی ئابووری لە ئاستێکەوە بۆ ئاستێکی بەرزتر وەربگرین.

زۆربەی زۆری نموونەی ئەو توێژینەوانەی، کە من لێرەدا رۆشنایم خستوونەتە سەر، بۆچوون و بڕوای کۆمەڵێ ئابووریناسی کردەییە، بە جۆرێك هەموو ئەو ئابووریناسانە رەچاوی بنەما ئەکادیمییەکانی ئەو بابەتانەیان کردووە، کە بە ناحەق پشتگوێ خراون. ئەوانەی ئەمڕۆ لە باسی بواری ئابووری لە کوردستانی باشووردا دەیانەوێ بەشداری چالاکانە بکەن، بەڵام پسپۆڕ نین لەو بابەتانەدا، ئەوەش دوو کێشەمان بۆ دروست دەکات:

یەکەم: بە بابەتەکە نامۆن و کەچی بە زۆر دەیانەوێ خۆیانی تێهەڵقورتێنن.
دووەم: لە پێناوی ناونیشانی بابەتەکەدا، خۆیان لـە سـنووری بابەتەکـە بـدەن، هـەر بـۆ ئەوەی وا ناو دەربکەن، کە لە بنەما سەرەتاییەکانی ئابووریدا قاڵ و شارەزان.
بۆیـە مـن لێـرەدا دەمـەوێ ئـەو خاڵـە سـەرەکییانە دەسـت نیـشان بکـەم، کـە ئـەمڕۆ پرینسیپی گەشەی ئابووریی وڵاتانی تازەپێگەیشتووی لەسەر وەستاوە. لە هەمان کاتدا چۆن بتوانین ئەزموونی ئەو وڵاتانە بۆ کوردستان بەکاربهێنین. گەشەی ئابووریی وڵاتێـك و پێوانەکانی کۆمەڵێ بڕیاری گەورەن خەڵك و سەرکردەی چالاك هەڵیان دەبژێرێ.
لێـرەدا، کۆمـەڵێ توێژینـەوەی کـۆن و تـازە دێنمـەوە، کـە کاریـان بەسـەر پرینـسیپە سەرەکییەکانی گەشە و پێشکەوتنی ئابوورییـەوە هەیـە. پێویـستە ئـەوەش بڵـێم، کـە بایەخی بابەتەکە لەلای من و گەورەبوونی دەگەڕێتەوە بۆ دوو هۆی سەرەکی:
یەکەم: یارمەتی و هەوڵی پرۆفیسۆر کۆڵن سمن، کاتێك لە ساڵەکانی ١٩٩٤ مامۆستام بوو لە زانکۆی سـالفۆرد و هەڵبـژاردنی بابەتەکـە و سەرچـاوەکان، کـە ئـەوە زیـاتر بـە بابەتەکەی ئاشنا کردوم.
دووەم: بەشداری کردنم لە کۆنفرەنسی گەشەی ئابووری لە سوید، کە ناوەنـدی بازرگـانی و یاسادانانی ئابووری ساڵی ١٩٩٨ لە ستۆکهۆڵم سەرپەرشـتی و ئامادەیـان کـرد. لـەو کۆنفرەنسادا لەگەڵ کۆمـەڵێ ئابووریناسدا ئاشنایم پەیداکرد، ئـەوانیش هانیـان دام ئـەو بابەتانە لەگەڵ ئەزموونی خۆم کاریان پێ بکەم، کـە وەکـو راوێـژکارێك لـە یـەکێك لـە کۆمپانیاکانی بریتانیا وەدەسـتم هێنـابوو. ئـەو هۆیانـەی سـەرەوە هانیانـدام زیـاتر لـە بابەتە سەرەتاییەکاندا قاڵ ببمەوە بۆ زیاتر توێژینەوە تیایاندا.

گەشەی ئابووریی کۆمەڵی نەتەوە:

هەمیـــشە وتـــە بەنرخەکـــەی گـــەورە پیـــاو و ئابووریناســـی سکۆتیـــشی و ســـەرکردەی قوتابخانـەی کلاسـیکی ئـابووریم لـە یـادە، کـە دەڵێـت: "میللـەتان بـە خاوەنـداریێتیی تایبەتی هەرگیز هـەژار نـابن، بـەڵکو بـە بـەفیڕۆدانی سـەردەمی نەتەوایـەتی". ئـادەم

سمیث، سەرکردەی قوتابخانەی گەشەی ئابووری بوو،[١] باوەڕی وابوو، گەشەی ئابووری لە چەندین ولاتی جیاوازدا ئەنجام و کاریگەریی جیاوازیان دەبێت، چونکە بوونە سروشتییەکان پێکهاتەی جیاوازیان هەیە، لەوانەش: خاك، زەوی، دەوروبەر و مۆراڵی خەڵك. هەر ئەم هۆیانەش کاری گەورەیان هەیە لە بەدەستهێنانی گەشەی ئابووریدا. تا ماوەیەکی زۆر لەمەوبەر، زۆربەی زۆری ئابووریناسەکان لەو باوەڕەدا بوون، کە گەشەی ئابووری لەگەڵ ڕەوتی گەشەی تەکنەلۆجیا جودایە و کار لە یەك ناکەن،[٢] ئەویش ئەو کاتانە بوو، کە گەشە و بەرەوپێشچوونی تەکنەلۆجیا، هۆش و بیری خەڵکیان داگیرکردبوو، بە جۆرێ هەموو گەشەی ئابوورییان لەوێوە سەرچاوە دەگرێت و دەبینی لە زۆربەی زۆری زانکۆکانی جیهاندا میللەتان بەسەرسوڕمانەوە سەیری گەشەی ئابووریی ولاتانی وەکو سۆڤێت و ئەمریکایان دەکرد، بە جۆرێك لە هەموو شوێنێکا ئەوەیان ڕەچاو دەکرد چۆن کاردەکاتە سەر بارتەقایی بەرهەمی نەتەوایەتی GROSS NATIONAL PRODUCTION (GDP) ئابووریناسی نەرویجی، راگنەر فریچ Ragnor Frisch، کە لەم بوارەدا هەڵگری خەلاتی نۆبڵە، پێی وایە زۆربەی زۆری ئابووریناسەکانی رۆژئاوا، کوێرانە تیۆرە ئابوورییەکانیان دەسەپێنن. ئەوان بە جۆرێکی ئەوتۆ تێکەوتن، کە روانیییان لە ساڵی ١٩٦٥ دا، بەرهەمی پیشەسازی سۆڤێت زیاتر بوو لە بەرهەمی پیشەسازی ئەمریکا، دوای ئەوە هەرچییەکی تریان بە خەیاڵدا دەهات زۆر درەنگ بوو[٣]. هەر بەو شێوەیە لە ساڵەکانی حەفتاکان و هەشتاکاندا نووسین و بۆچوونی گەلێکی زۆر لە ئابووریناسەکانی ئەو سەردەمانە رەنگدانەوەی ئەو بیروهۆشانەی سەرەوە بوون، کە کوێرانە شتیان دەگواستەوە و ئەنجامەکانیشیان پێچەوانە دەردەچوون. هەر بۆیە پرۆفیسۆر شۆرڤاڵدۆر پێی وابوو، زۆربەی زۆری ئابووریناسەکان چالاکانە لەوە تێگەیشتبوون، کە بۆچی هێزەکانی ئابووریی ولاتە

---

[1] Adam Smith, An Inquiry Into The Nature A Causes Of The Wealth Of Nation(Liberty Classics, Indiana Polis,1976) page 342

[2] Thomas Malthus, Essay On Population ,5th Edition ,London 1817.page 310

[3] Ranger Frisch, Norway And Common Market, Oslo 1961 page 9.

کۆمۆنیستەکان شکستیان هێنا. کەواتە لێرەدا ئەگەر سەیری کاریگەریی کارگێڕی نارێکوپێك لەسەر ئاستەکانی ئابووری وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان بکەین، بە جۆرێکە، کە پەکی گەشەی ئابووری دەخات و دەبێتە هۆی دواکەوتنی و دروستکردنی ڕێگای کێشەکان. ئاکامە سیاسییەکانی بە شێوەیەك دەبێت، کە لە نارێکوپێکی دابەشبوونی داهاتی نەتەوایەتی و نایەکسانیدا خۆی دەبینێتەوە. لە هەمان کاتدا کاریگەری کارگێڕیی چاپوك و بەهێز لەسەر پێوەرەکانی گەشەی ئابووری زۆر ئاشکران و زۆر ئەنجامی باشیان لێ کەوتۆتەوە.

ئادەم سمیث، باوکی تیۆری و بیروهۆشی گەشەی ئابووری، هەر لە سەرەتاوە هەستی بەوە کرد، کە دابەشبوونی کار، بەرهەم بەرەو پێشەوە دەبات. پاشان بازرگانی و ئاڵوگۆڕکردنی کاڵاکانی بازاڕ بەرفراوان دەکات و بەرفراوانی بازاڕیش، مەرجێکە بۆ کەڵەکەکردنی سامانی نەتەوە.

وڵاتانی جیهان و هەوڵیان لەم بوارەدا

گانا- Ghana، لە ساڵی ١٩٥٨ سەربەخۆیی وەرگرتووە، بە ئاشکرا ئەم وڵاتە دەبینین، کە لە بواری گەشەی ئابووریدا هەنگاوی بەرچاویان ناوە. گانا سنوورەکانی گەشەی قۆرخ کردبوو، چونکە دەزگا و یاساکانی ئەو وڵاتە هاندەرێك بوون بۆ ئەو ڕێگا دوور و درێژە.

وڵاتێکی وەکو ئەلبانیا لە هەمان تەمەنی گانادا بوو. بەڵام لەبەرئەوەی دەزگاکانی ئەو وڵاتە، هاوردەکردن و ئاڵوگۆڕی نێودەوڵەتی قەدەغەکردبوو، بۆیە گەشەی ئابووری بە ئاقارێکی مەترسیداردا ڕۆیشت و کۆتایی بەو سیستمە وەستاوە هێنا. دەوڵەتێکی وەکو چینیش، ئەگەر هەمان سیاسەتی ئابووری پشت بەخۆبەستنی بگرتایەو لە یاسا و پرینسیپە سەرەتاییەکانی گەشەی ئابووری نەکۆڵیایەتەوە، هەتاوەکو ئەمڕۆ گەشەی ئابووری وەکو خۆی دەبوو. بۆیە هەر لە ساڵی ١٩٦٨ ەوە هەموو هەلومەرجەکان بۆ چین و خەڵکەکەی گۆڕان[٤].

---

[4] Oxford University Press ,Oxford ,1997,page 87

ئەمڕۆ جیهان لە هەلومەرجێکی تردایە، مەسەلەی کۆمۆنیزم و ئابوورییەکەی لە پشتەوەی مێژوودایە. یاساکانی ئابووری و سیستمی کارگێڕی بەهێز دەتوانیّ بە دروستی لە سیستمی بازاڕی تێکەڵدا کاربکات. ئەوانەی سەرەوە ئەوەمان بۆ روون دەکەنەوە، کە ئەگەر جیاوازی سیستمە ئابووریی و کارگێڕییەکان نەبیّ، بۆچی دەبیّ ئەو دەوڵەتانەی جیهان جیاوازی بەرهەم و ئەنجام و کار و قەیرانیان هەبێت، ئەو وڵاتانە وەکو ئادم سمیث دەڵێت: هەموویان لە سامانە نەتەوایەتییەکاندا زۆر تا کەم یەکسانن. ئەو وڵاتانە لەسەر ئاستی سامانی سروشتیدا وەکو یەکن، هەموو ئەو وڵاتانەی جیهان خاکیان بە پیتە و خاکەکەشیان مرۆڤی لەسەر دەژی. ئەی کەوابیّ بۆچی وڵاتێکی وەکو فینلەندا و ئیستۆنیا لە بەرهەم و ئەنجامدا جیاوازن. ئەڵمانیای رۆژئاوا و رۆژهەڵات و نەمسا و چیکۆسلۆڤاکیا و کۆریای باشوور و باکوور، تایوان لەگەڵ چین. تەنانەت هەندێك لەو وڵاتانە زمانیشیان جیا نەبوو، ئەڵمانیا و کۆریا. لە ساڵی ١٩٦٥دا کۆریای باشوور و باکوور، جیاوازی لە ئەنجامە ئابوورییەکاندا تۆمارکرد، ئەم دوو وڵاتە هەردووکیان بە گەشەی ئابووریدا تێپەڕبوون، بەڵام بە دوو ئاکاری جیاوازدا، لە هەردوو وڵاتدا بەرهەمی داهاتی نەتەوایەتی زیادی کردبوو، بەڵام بە دوو جۆری جیاواز. لە کۆریای باشوور داهاتی نەتەوایەتی زیادی کردو لە ئەنجامی وەبەرهێنانەوە بوو لەو بەشانەی، کە قازانجی سەرمایەیان تازە کردووە. لە کۆریای باکوور پلانی ئابووری لە ناوەندی دەوڵەتەوە دەردەچوو و کۆنترۆڵ دەکرا، لەبەرئەوە سیاسەتەکانی وەبەرهێنان بنیاتنان و تازەکردنەوەی سەرمایەی قازانج نەبوو، بەڵکو بە پێچەوانەوە یا تەنها ئەو بەرهەمانە دەست دەکەوتن، کە بۆ ماوەیەك خواستی لەسەربوو[5]. ئەمانە نەدەبوونە هۆی ئەوەی، کە سەرمایە وەبەرهەم بێت، ئەمانە وایانکرد ئابووریی کۆماری باکوور بەرەو کزبوونەوە و هەڵدێران بەرن چونکە سەرمایەیان پێکەوە نەدەنا. هەر لەبەر ئەوەشە، کە ئەو وڵاتانەی پشتیان بە پلانی ئابووریی ناوەندیی دەوڵەت بەستبوو بۆ گەشەی ئابووری، هەموویان بەرەو رووخان و داچوونی سامانی نەتەوایەتی دەچوون، ئەوەش بە جۆرێك کە تەنها دەوڵەت دەیتوانی خاوەنداریێتی سامانە نەتەوایەتییەکان بکات و هیچی تر. لە ساڵی ١٩٩٥دا بارتەقای بەرهەمی نەتەوایەتی بۆ هەر تاکێکی

---

[5]World Development Indicator ,1997

سۆڤێت ١/١٢ بەرهەمی نەتەوایەتی کەسێك بوو لە ئەمریکا. کەواتە کارگێڕی لە بەڕێوەبردنی ئابووری دەوڵەتێکدا چەند ڕۆڵێکی گەورە دەبینێ.
ئەگەر بەراوردی نێوان چین و ڤێتنام بکەین لەو پێوەرانەی سەرەوە بەدەرنین و ئەنجامەکانیشییان هەروەکو ئەوانە دەبێت. لێردا ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە. گەشەی ئابووری و خۆپێشاندانیان لە کەش و هەوایەکی دروستدا، پەیوەندیان بە دەزگاکانی ئامادەکردن و یاساکانی ئابووری و جیۆگرافیاو مێژووی هەر وڵاتێکەوە هەیە.

چەند وڵاتێکی ئاسیا

بۆرما، وەکو یەکێك لە وڵاتە ناودارەکانی ئاسیا، ناوبانگی بە کیسە برنج دەرکردبوو، لە پێشکەوتن و گەشەی ئابووریدا لە پێش تایلاندەوە بوو. بۆرما، وڵاتێك بوو لە ساڵی ١٩٤٨ەوە سەربەخۆیی خۆیی لە بریتانیا وەرگرت. لە ساڵی ١٩٦٧دا سەرکردەیەکی سوپایی بە کودەتا فرمانی گرتە دەست و بۆ ماوەی چوار ساڵ فرمانڕەوایی کرد. هەر لە سەرەتای فرمانڕەواییەکەیەوە بەرنامەی سۆشیالیستی پیادەکرد. بە جۆرێك سیاسەتی پشت بەخۆبەستنی (أکتفاء ذاتي) داڕشت، لە کاتێکدا بۆرما بە گەشەی ئابووریدا کاروانی بەڕێ خستبوو. لە بانکی جیهانی و نێودەوڵەتیدا زۆر چالاك بوو، زۆربەی زۆری سەرکردەکانی بۆرما لە بواری سیاسی و هەروەها لە بواری تەکنیکییەوە لە بریتانیا مەشقیان پێ کرابوو، هەتاکو ساڵی ١٩٦٥، هەموو چاودێرە ئابوورییەکان وایاندەزانی بۆرما زۆر چاکە و لە ڕێگایەکی زۆر چاکدا هەنگاو بۆ گەشەی ئابووری دەنێ. بۆرما گەشەیەکی ئابووری سەرسوڕهێنەری بەخۆیەوە دی، بە جۆرێك بارتەقای بەرهەمی ناوخۆیی GDP لە ١٩٧٢ ١٥٪ -٢٠٪ لە ساڵی ١٩٨٥، بە پێی پێوەرە جیهانییەکان، بۆرما بازاڕێکی زۆر چاك بوو. سەرباری ئەوەی بۆرما سیستمێکی ئابووری سۆشیالیستی پیادەکردبوو. لە لایەکی تریشەوە هاوردەی بۆرما بە جۆرێك بەرەو کزربوونەوە چووبوو، کە لە ساڵی ١٩٨٠دا تەنها لە ٨٪ داهاتی نەتەوایەتی ئەو وڵاتە بوو. ئاستی هاوردەکانی بۆرما لە ساڵی ١٩٧٢دا ١٨٪ بوو.
لە هەمان کاتدا تایلەندی دراوسێی هاوردەی لە ١٦٪ - ٢٤٪ زیادی کردبوو بۆ هەمان سەردەم. بەو جۆرە، ڕەنگە بنەڕەتییەکانی ئاکام و کارەکانی ئابووری بۆرما بۆ

چاودێره ئابووریزانەکان لەسەرخۆ دەرکەوت ، هەستیان بەوه کرد، کە بۆرما و ئابوورییەکەی لە مەترسی رووخاندان. جیاوازی نێوان بۆرما و تایلەند وەکو جیاوازی فینلەندا و سۆڤێت وابوو، ئەوانیش تەنها سنوور لە یەکی جیاکردبوونەوە. ئابووریزانەکان دەیانزانی بۆرما لە کێشەدایە و تایلەند لە بەرەو پێشچووندایە.

بەم جۆره ئەنجامەکانی سیاسەت و نەخشەی بۆرما وایکرد هاوردەکانی دەوڵەت بەرەو نزمبوونەوه بچن ئەمانە بوونەهۆی نزمبوونەوەی ئاستی ژیانی مرۆڤی بۆرمایی و تێکچوونی ژێرخانی ئابووری و لەناوچوونی بەشە خزمەتگوزارییەکان. ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٩٥ سوپای جەنتای بۆرما نەیتوانی ئەنجامی هەڵبژاردنەکان قبوڵ بکات و سەرکردەی ئۆپۆزسیۆنی بۆرمایان تا ساڵی ١٩٩٥خستە ژێر چاودێری سەربازییەوە.

تایلەند وەکو بۆرما نەبوو، هەندێ هەڵەی کەمتری کرد، تایلەند و سیاسەتەکانی پاشەکەوتکردن و بەگەڕخستن بەهێز بوو، بە جۆرێك لە ساڵی ١٩٩٥دا بەگەڕخستن لە ٤٠٪ ی داهاتی نەتەوایەتی تایلەندی پێکدەهێنا لەبەراوردا لەگەڵ بۆرما، کە تەنها ١٢٪ بوو. هەناردەی تایلەند گۆڕانێکی بەرچاوی بەخۆوەبینی، لە ساڵی ١٩٩٤دا لە ٣٩٪ و لە ساڵی ١٩٩٥دا لە ٤٢٪ داهاتی نەتەوایەتی پێکدەهێنا.

لە بەراوردا لەگەڵ بۆرمادا، کە لەو ساڵانەدا رێژەی بۆرما لەسەدا ٢٪ بوو. لە تایلەند ئاستی خوێندن و ناونووسین بۆ خوێندن لە پلە سەرەتاییەکاندا لە ١/٣ - ٢/١ی خەڵکەکەی بەرزبووەوه، کە ئەمە بۆ خۆی بازدانێکی گەورەبوو لە ساڵانی ١٩٨٣-١٩٩٣. بەو جۆره تایلەند پێکهاتە گرنگەکانی گەشەی ئابووری پێکەوه دروستکرد. لە ساڵانی ١٩٦٠- ١٩٩٤ بارتەقای بەرهەمی نەتەوایەتی بۆ هەر تاکێکی تایلەندی بە رێژەی ٥٪ بەرزبووبۆوه. لەبەراوردا لەگەڵ بۆرما، کە تەنها ١٪ بوو بۆ هەمان سەردەم. کەواتە لەو کاتەدا تایلەند چوارجار دەوڵەمەندتر بوو لە بۆرما. ئەو قۆناغە مێژووییەی، کە تایلەند و بۆرمای پێدا تێپەڕی، ٣٤ ساڵی خایاند.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لایەنە گەشبینەکانی گەشەی ئابووری و پێکهاتەکانی لە تایلەند بە بەردەوامی دەڕوات و هەوڵی چاکترکردنی ئاستەکانی وەگەڕخستن و هاوردە و ئاستی خوێندن دەدەن. ئەمانەی سەرەوه ئەوەمان پیشان دەدەن، کە رێگاکانی گەشەی ئابووری ئاسان و بێ گرفت نین.

(وڵاتانی ئەفریقا)

ئەفریقا یەکێکە لەو ناوچانەی، کە مەڵبەندی گەشە و پێشکەوتنی ئابووری و مرۆڤایەتی پێوە دیارە. هەر لە زووەوە جێگای سەرنج و گرنگی ئابووریناسە جیهانییەکان بووە. ئەفریقا بە کۆمەڵێ قۆناغی گەشەی ئابووری و گواستنەوەی قۆناغی مرۆڤایەتیدا رۆیشتووە. هەر لە سەرەتادا کۆلۆنیالیستەکان لەبەر دەوڵەمەندی سامانی سروشتی و سامانە نەتەوایەتییەکان چاویان لەسەر ئەفریقا بووە.

نەیجیریا، وڵاتێکە، کە خاوەن نەوتێکی زۆرە، ئەوە بوو لە ئەنجامی بەرزبوونەوەی نرخی نەوت لە نێوان ساڵانی ١٩٦٢-١٩٧٣ کاریگەری زۆر گەورەی کردەسەر بەرزبوونەوەی ئاستی ئابووری، بە جۆرێك داهاتی نەتەوایەتی بۆ هەر تاکێکی نەیجیری، چوار ئەوەندە زیادی کرد، هەڵبەت ئەمە بۆ هەموو ئەو وڵاتانەی، کە نەوتیان بەرهەم دەهێنا.

لە نەیجیریا حکومەت توانی لە هەموو جێگا جیاوازەکانی وڵات و لەسەر ئاستێکی زۆر گران و بەرفراوان زیاد لە ٣١ زانکۆ دروست بکات، کە ئەمە لە وڵاتێکدا وەسوودهێنەرێکی باش نییە. بەتایبەتی لە وڵاتێکدا، کە نیوەی مێردمنداڵان و نەوە تازە پێگەیشتووەکان نەخوێندەوارن، دەبینین ئەم بڕیارە هەڵەو بێ ئەنجام بوو. ئابووریی نەوت لە وڵاتانی جیهاندا بە گشتی و وڵاتانی تازە پێگەیشتوو نەهامەتی و ئەنجامی زۆر خراپی هەیە.

مەسەلەی وڵاتی نەیجیریا و نەوت هەندێ توێژینەوەی دیکەم بیردەخاتەوە. لەدوا بیرەوەرییەکانی ئالان گرینسپان، سەرۆکی بانکی فیدراڵی ئەمریکی، سەبارەت بە ئابووریی نەوت لە کارەساتی ١١ی سێپتەمبەردا، کە دوو تاوەرە گەورەکەی نیۆرك بە کاری تیرۆرستی رمان و تەخت بوون، یەکەم پرسی گەورەپیاوان و سەرانی ئەمریکا ئەوە بوو، کە ژیانی ئالان گرینسپان، بەڕێوەبەری بانکی فیدراڵی ئەمریکا پارێزراوبێت. لەو کاتەدا ئالان گرینسپان لەناو فرۆکەدا دەبێت، داوایان لێ کرد رێڕەوی سەفەرەکەی بگۆڕێت و نەگەڕێتەوە بۆ ئەمریکا، تا لە مەترسی بەدووربێت . ئەمریکا و دەوڵەتەکەی

نرخی ئالان گرینسپانیان دەزانی، بۆیە بۆی بە پەرۆش بوون. ئالان وەکو ئەندازیار و راوێژکار و کارگێڕیی ئابووریی ئەمریکا لە ماوەی چواردە ساڵدا ئیشی کردووە.

جوان پاپلۆ، وەزیری نەوتی بۆچوونەکانی ئەو پیاوە مەزنە سەبارەت بە ئابووریی نەوت هەتا ئەمڕۆش بنەماکانی بەرەو پێش دەچێت. (ئالان) پێی وابوو نەوت و بوونی لە وڵاتێکدا دەبێتە مایەی نەهامەتی و نەوت سەرچاوەی سەرەکییە لە دروستبوونی هەڵئاوساندا، بە شێوەیەك هاتنە ژوورەوەی پارەی قورسی وەکو دۆلار، نرخی کاڵا بنەڕەتییەکان زیاد دەکات و دەبێتە مایەی کوێربوونەوەی بەشەکانی تری ئابووری. هەر بۆیە ئەم دیاردەیەی ناوناوە "نەخۆشی هۆڵندی"[6]. هۆڵەندا لەوەتەی غازی تێدا دۆزراوەتەوە، ئەو وڵاتە دووچاری گەورەترین ئاستی هەڵئاوسان بووە، کەسێك نییە هەست بە گرانی و ژیانی قورسی هۆڵەندا و بێ کاری نەکات.

هۆڵەندا یەکێکە لەو وڵاتانەی سکەندەناڤیا، کە ئەو دیاردەیەی بەسەردا سەپاوە. بریتانیا لەوەتەی نەوتی تێدا دۆزراوەتەوە، واتە لە ساڵی ١٩٨٠ەوە، دووچاری هەڵئاوسانێکی پارەیی بووە، کە بەهای پارەی بریتانیا بەرامبەر نرخی پارەی وڵاتانی تر بەرزترە. کەواتە نەوت و ئابوورییەکانی نەوت فاکتەری سەرەکی نین لە گەشەی ئابووریدا، دەبێ لە خۆمان بپرسین چۆن و چۆن دەبێ وڵاتێك خاوەنی ئەو سامانە گەورەیە بێت، بەڵام ئابوورییەکەی بەرەو کزبوونەوە بڕوات و ببێتە مایەی هەژاری و کارەساتی گەورەی ئەو وڵاتە؟ کەواتە هەربۆیە ئەو وڵاتانەی کەمترین سامانی سروشتییان هەیە پێشکەوتنێکی بەرچاویان بەخۆوە بینیوە، ئەوانەش وەکو هۆنگ کۆنگ، یابان و ئەوروپای رۆژئاوا و....

لە ساڵی ١٩٦٥دا یەکێك لە دامەزرێنە سەرەکییەکانی رێکخراوی OPEC، وەزیری نەوتی ڤەنزوێلا بوو، لەگەڵ رۆژنامەنووسێکدا ئەو راستییەی راگەیاند، کە دەڵێ "لە ئێستاوە بۆ دە ساڵی تر یان بیست ساڵی تریش دەبینین چۆن نەوت نەهامەتی بۆ هێناوین. ئەم بۆچوونە پێش ٣٨ساڵ لەوەبەر وتراوە، زیرەکی و شارەزایی ئەو چاودێرە لەوەدایە، کە لەو کاتەدا ئەو هەستی بە ناڕێکوپێکی و ناتەواوی هاوکێشەکانی

[6]Alan Greenspan. The Age Of Turbulence, Penguin Book 2007, page 257

کردووە.ڤەنزوێلا و بۆچوونەکانی لە مێشکی هەموو ئابووریناسەکاندایە، ئەو باوەڕی وابوو:

یەکەم: ئەو پارەیەی لە ئابووری نەوت دێتە دەست میللەتانی تازە پێگەیشتووەوە، ئابووری ولاٚتی پێ دروست نابێت، ولاٚتانی ئەندامانی ئۆپیك ناتوانن لە دروستکردنی ژێرخانی ئابووری ولاٚتەکەیاندا هیچ بازێکی گەورە بدەن.

دووەم: ئەو ولاٚتانەی داهاتی نەوتیان هەیە، پارەکەی بۆ خەڵکانێك بەکاردێنن، کە لە خۆیان نزیکن، تا بتوانن پارێزگاری دەسەلاٚتی خۆیانی پێ بکەن و ببنە دیکتاتۆری عەسکەری.

سەبارەت بە نەیجیریا و ئەو داتایانەی لەبەر دەستدایە، وا نیشان دەدەن، کە نەیجیریا هەرچی پارە و سامانێکی لە ئەنجامی نەوتی هاوردە دەستکەوتبێ، هەمووی بە فیڕۆ چووە.

لە ساڵی ١٩٦٥دا، GDP بارتەقای بەرهەمی ناوخۆیی لە ١٦٪ بووە، ئەم ئاستە ساڵی ١٩٨٠نزم بۆتەوە بۆ ١٥٪ ، لە ساڵی ١٩٦٥دا کاڵای هاوردەی غەیرە نەوتی ٤٠٪ بووە، ساڵی ١٩٨٠دا ئاستەکە بووە بە ٤٪. لێرەشەوە لە ساڵی ١٩٩٠دا بووە بە ١/٣.

گانـــا: وەکو ولاٚتێکی تری ئەفریقا باشتر بوو لە نەیجیریا، بە تایبەتی دوای ساڵەکانی ١٩٨٠ ئەوە بوو گانا بوو بە یەکێك لە مشتەرییە گەورەکانی بانکی جیهانی و بانکی نێودەوڵەتی، ئەم ولاٚتە هەموو جارێ گوێی بۆ ئامۆژگارییەکانی بانکی نێودەوڵەتی دەگرت و ڕەچاوی یاسا ئابوورییەکانیان دەکرد و پەیڕەوییان پیشان دەدا لەو بوارەدا. سەرکردە و شارەزایی وەکو نیکرۆما کوامی، ئابووریی گانای کۆنترۆڵ کرد، سەرەتا بازاڕی گانای کردەوە بۆ ئەوانەی، کە دەیانویست خستنەگەڕ بکەن، ئەمە لەو ساڵانەی، کە ئەو سەرۆك وەزیران بووە (١٩٥٦-١٩٦٠). گانا لە ساڵانی ١٩٦٠-١٩٩٥ بارتەقای داهاتی نەتەوایەتی بە ڕێژەی ١٪ کەمتر بوو. ناردنە دەرەوەی کاڵا و شتومەکی سەرەکیش بەرەو کەمبوونەوە چووە، بە جۆرێك ١٥٪ لە ساڵی ١٩٦٦ بۆ ٣٪ لە ساڵی ١٩٨٢. گانا ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو نەهامەتی هەنگاوی دەنا، کاتێك بناغە و بۆچوونەکانی سەرۆك وەزیرانی گانایان ڕەتکردەوە، لە ئەفریقادا نیکرۆما کوامی بە غاندی ئەفریقا ناوی دەرکردبوو. هەر لە یەکەم ڕۆژی دەسەلاٚتییەوە، کاری بازرگانی لە

پەرلەمانی گانادا بەرپاکرد. نیکۆرما لە گانا لـە دایـك بووبـوو. بـەڵام لـە ئـەمریکا و بریتانیـا خوێنـدنی بـاڵای تـەواوکرد. دوای تـەواوکردنی خوێنـدنی ئـابووری، لـە سـاڵی ١٩٤٩دا گەڕایەوە ئەفریقا و لە ساڵی ١٩٥٠- ١٩٥٦ زیندانی کـرا. خـاوەنی چـەندین بنـەما و پرینـسیپ و پـەرتووکی ئـابووری بـوو. پیاوێـك بـوو بـاوەڕی بـە فەلـسەفەی مارکسیزم هەبوو. هەربۆیە باوەڕی بەوە بوو خەباتی خەڵکی ئەفریقا بـۆ سـەربەخۆیی و ئازادی، بەشـێکە لـەو خەباتـەی بـۆ شۆڕشـی سۆشـیالیزم بـەرپا دەکـرێ. کەواتـە گانـا خاوەنی سەرکردە و پیاوی سیاسەتمەداری نێودەوڵەتی و پیاوی دەوڵەت و ئـابووری بـوو، بەڵام خەڵك ئاکامەکانی بە چەوتی بردەوە. ململانێی نێوان نیکرۆما و ستراتیجییەکانی بۆ خەڵکی گانا لەگەڵ کۆمەڵێ سـەرکردەی سـەربازی بـوو ئەمانـە هۆکـاری رووخـان و لەناوبردنی ئابووری گانا بوون، پرۆژەکانی نیکرۆما هیچی لە ئابووریناسـەکانی جیهـان کەمتر نەبوو. بەڵکو هـەولی دەدا بونیـادی ئایـدیۆلۆجیای ئـابووری بـۆ وڵاتێکـی تـازە پێگەیشتوو دابڕێژێ. ئەو تێزانەی نیکرۆما کاری بـۆ دەکـرد خەونـەکانی نەهێنایـەدی. بەڵام بۆچوون و قوتابخانەی بیروهۆشی **نیکرۆما** بە جۆرێـك چەسـپاوە، کـە بـە بەڵگـەی زۆرەوە ئەوە سەلما، کە وڵاتی ئـازاد، ئـابووریی ئـازادی دەبـێ. لێـرەدا کۆمـەڵێ وتـەی جەواهر لال نەهرۆم دێتەوە یاد، کە دەڵێ: "هەمـوومان، کە بـاس لـە ئـازادی دەکـەین، ئەمرۆ دەزانین، کە دوور نییە لە ئازادیی سیاسـی دوور نییـە لـە ئـازادی ئابوورییـەوە. راستییەکەی شتێك نییە بە نێوی ئازادیی مرۆڤی برسی یان ئـازادیی وڵاتێکـی برسـی، برسییەکان میللەت بن یان تاك جێگەیان نییـە لـەم وڵاتـە گەورەیـەدا "کەواتـە ئەگـەر ئازاد بووین و ئازادیی سەربەخۆییمان وەدەست هێنا، دەبێت ئەو سەربەخۆییە سیاسی و ئابوورییە بتوانێ ئاستی ژیانی مرۆڤی ئازاد بەرزبکاتـەوە، تـا بـە دیـدێکی رووناکـەوە گەشبینیان بکات.[7]

بۆتسوانە: نموونەیەکی ترە، کە لەو وڵاتانەی لە ئەفریقادا سەرکەوتن و گەشەی ئـابووری بەدەست هێناوە و لە ئەنجامدا ئاستی ژیانی خەڵکەکـەی بـەرزتر بۆتـەوە. کاتێـك، کـە **بۆتسوانە** لـە سـاڵی ١٩٦٦دا ئـازادی وەدەسـت هێنـا، ژیـان و کەرامـەتی خەڵکەکـەی

[7] W.Arthur Lewis, Some Aspect Of Economic Development, Ghan Publishing

لەسەر کشتوکاڵ بوو، پاش دۆزینەوەی ئەڵماس لە **بۆتسوانە** بووە مایەی گۆڕینی سەرخان و ژێرخانی ئابووریی ئەو وڵاتە. **بۆتسوانە** بارتەقای بەرهەمی ناوخۆیی بە شێوەیەکی بەرچاو و لەو رۆژەی سەربەخۆیی بەدەست هێناوە لە بەرزبوونەوەدا بوو. بە جۆرێك لە ١٩٦٦ لە ٧,٥٪ دا بووە. لە هەمان کاتدا سەرمایە و داهاتی بۆ هەر تاکێکی **بۆتسوانە، ٨** ئەوەندە بەرزبووەوە.

گەشەی ئابووری نێوان **نێجیریا و بۆتسوانە**، وەکو دوو نەفەرن یەك پاسکیل لیّ بخوڕن، بەڵام بە دوو رێگەی جیاواز و بۆ یەك ئامانج. نەیجیریا خاوەنی نەوتە، بۆتسوانە خاوەنی ئەڵماسە.

نەوت بە ٨٠٪ ی هاوردەی نەیجیریا مەزەندە دەکرێ و هەروەها لە ٨٠٪ی داهاتی نەتەوایەتی نەیجیریایە. لە **بۆتسوانەدا**، ئەڵماس ٨٠٪ هاوردەی ئەو وڵاتە پێکدەهێنێ و بەشێکی گەورەی داهاتی بارتەقای بەرهەمی ناوخۆیی ئەو وڵاتەیە. جیاوازییەکە لێرەدا ئەوەبوو، **بۆتسوانەش** لەگەڵ ئەوەی خاوەنی سامانی سروشتی بوو، توانی بە چاکی داهاتەکانی بەکاربهێنێ بە رێگای سەرخستنی فاکتەرەکانی گەشەی ئابووری وەکو کەمکردنەوەی ئاستی نەخوێندەواری بۆ سێیەکی خەڵکەکە، ئەگەر بەراوردی بکەیت لەگەڵ نەیجیریادا کە نیوەی ئەو خەڵکی وڵاتە نەخوێندەوارە. **بۆتسوانە** وەکو وڵاتێکی چەسپاو لەسەر ئاستی گەشەی ئابووری ساڵانەی لە خشتەکانی بانکی جیهانی و بانکی نێودەوڵەتی ٧٣٪ بەرامبەر ١,٢٪ گانا، ٠,٩٪ نەیجیریا، هەروەها لەسەر ئاستی هەڵئاوسانیش **بۆتسوانە** یەکێکە لەو وڵاتانەی، کە رێژەی هەڵئاوسان تێیدا زۆر کەمە بە بەراوردکردنی لەگەڵ گانا و نەیجیریادا.

وڵاتانی خوارووی ئەمریکا

ئۆرۆگوای: یەکێکە لەو وڵاتە دەوڵەمەندانەی، کە خاکێکی بە پیتی هەیە، خەڵکەکەی بە هۆی کۆمەڵێ یاسا و داب و نەریتی (دەستەبەری کۆمەڵایەتی)یەوە پارێزراون. دەوڵەت رۆڵێکی گەورەی هەیە لە بەرێوەبردنی سیاسەتی بەرگریی ئابووری، کە یەکێك بوو لەو فاکتەرە رووخێنەرانەی، نەك تەنها دەستی دایە ملی بەرهەمی ناوخۆ، بەڵکو لەناو بازاڕی ناوخۆدا کاریکردە سەر رمان و داڕووخانی کاڵای بێگانەش.

ئەمانە وایانکرد هاوردەی کشتوکاڵی ئۆرۆگوای پەکی بکەوێت و ببێتە شکستی ئەو بەشە ئابوورییەی، کە بارتەقای بەرهەمی نەتەوایەتی لەسەر بەندە. ئیسپانیا وەکو وڵاتێك هەر لە دوای لەناوچوونی دیکتاتۆریای جەنەڕاڵ فرانکۆ ساڵی ١٩٧٦، هەنگاوێکی گەورە و بازێکی بەرچاوی لە بواری گەشە و پێشکەوتنی ئابووریدا نا.

دیموکراسی راستەقینەو دەسەڵاتی خەڵك لەناو حکومەتدا زامنی سەرەکییە بۆ گەشەی ئابووری و نابووتکردنی گەندەڵیو بەرقەراربوونی ئارامیی سیاسی. ئیسپانیا ساڵی ١٩٨٦ بوو بە ئەندامی یەکێتیی ئەوروپا و ئابوورییەکەی لە بەردەم ئابووریی جیهاندا کرایەوە. هاوردەی ئیسپانیا لە ساڵی ١٩٦٥ لە ١٤٪ەوە بوو بە ٢٤٪ لە ساڵی ١٩٩٥. هاوردەی ئیسپانیا بوو بە خاڵی سەرەکی بۆ گەشەی ئابووری و نیشانەی گەشبینییەکی تەواو بوو لە بەردەم پێشکەوتنی وڵاتدا. سەرجەمی ساڵانەی گەشەی ئابووری لە بەرهەمی نەتەوایەتی لە ١٩٦٥-١٩٩٥ ئیسپانیا ٢,٠٠٪، ئەرجەنتینا ٠,٤٪ و ئۆرۆگوای ٢,٠٪ بووە. ئەرجەنتینا، وەکو یەکێك لە وڵاتە گەورەکانی خوارووی ئەمریکا جێگای سەرنج و توێژینەوەی ئابووریناسەکانی ئەو وڵاتە بوو. بانکی دەوڵەتی و نێودەوڵەتی ئامۆژگاری ئەرجەنتینیان کرد، بگەڕێتەوە سەر ئەو رێگا راستانەی، کە لە بواری ئابووریدا لە ساڵانی ١٩٦٠- ١٩٨٠ گرتبوویە بەر. ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە لە مەسەلەی ئەرجەنتینا و ئۆرۆگوایدا ئەوەیە، کە هەردووکیان داهاتی هەر تاکێکی ئەو وڵاتانە وەکو یەك بێت، بەڵام گەشەی ساڵانە بۆ سەرمایە بە رێژەی ٣,٠٠ ٪ جیاوازە، لەو وڵاتەی گەشەی ئابووری خێراترە. ئەو روونکردنەوەیەی لە پشتی ئەم گۆڕانەوەیە ئەوەیە: ئەرجەنتینا وڵاتێکە لە باری سیاسییەوە لە دواوەی گەشەی ئابوورییەوە بوو. نەبوونی ریفۆرمی دابەشکردنی زەوی و زار، ئەمەش وای کرد خاوەن موڵکەکان وەکو خۆیان بمێننەوە و هەر ئەو چینە بە زەبری ئاگر و ئاسن وڵاتەکە بەڕێوە بەرن.[8]

هەر ئەنجامی ئەم حوکمە بوو وای کرد ئەرجەنتینا نەتوانێ گەشەی ئابووری و پێشکەوتن بەخۆیەوە ببینێ. دیکتاتۆریەت و مەرکەزیەت وایان لە ئەرجەنتینا کرد،

[8]David Rock, Argentina 1516-1987(University Of California Press) Berkley ,Calif,1987

نەتوانیٚ لەو بازنە ئابوورییەی، کە تێیدایەتی بێتە دەرەوە و لـە بوارەکـانی تـردا گەشـە بکات. لە ئەوروپا زیاتر بڕیارە سیاسی و ئابوورییـەکان بـەوەدا شـکانەوە، کـە گرنگـی بـدەن بـە بازرگـانی و پیـشەسازی، لەگـەڵ هەنـدیٚ بەشـی خزمـەتگوزاری. بـەو جـۆرە ئەوروپا توانی زاڵ بێت بەسەر بەشی کشتوکاڵی و ئـەو ئابوورییـەی، کـە سـەدان سـاڵ بوو ئەوروپا لەگـەڵ داهـاتێکی زۆردا خـۆی پێـوە خـەریك کردبـوو. لـە هـەمان کاتـدا پێـشکەوتن و گەشـەی ئـابووری و سیاسـی لـە ئەرجـەنتینا بـەرەو داڕمـان و هەلۆەشاندنەوەی ئاستی ژیـانی خـەڵکی و بەشـی کـشتوکاڵی بـە جۆرێـك بـەرەو دواوە رۆیشت، کە نەتوانیٚ لە دوای ساڵی ١٩٣٠ەوە هیچ شتێك لە ئەوروپاوە بێنێت.

ئەم هەلومەرجە نالەبارەی ئەرجەنتینا وایکرد **جۆن پـیرۆن** بـە رێگـای هەڵبـژاردن بێتـە سەر کار لەبەرئەوەی بەڵێنی بە میللەتەکەی دا بۆ بەرزکردنەوەی ئاسـتی بیمـەی کـار، چاکردنی ژێرخـانی ئـابووری و خزمـەتگوزارییـەکان و هـەروەها بـە خاوەنـدارێتیکردنی بەشەکانی پیشەسازی. جۆن پیرۆن هاتە سەرکار، بەڵام نەیتوانی بەڵێنەکانی بباتە سەر، هەڵئاوسانێکی گەورە دووچاری ئەرجەنتین بووەوە، هـەر بۆیـە سـوپای ئەرجـەنتیناش و سەرکردەکانی خۆیان گەیاندە مەسەلەکان و جۆن پیرۆن بەرەو هەندەران هەڵهات.

ئەرجەنتینا گۆڕانی ئابووریی بە خۆیەوە نەبینی، یاسا ئابوورییەکانی هـەر ئـەو یاسـایە بوون، کە لـە دوای سـاڵی ١٩٣٠ەوە کاریـان پـیٚ دەکـرا. سـامانە ئابوورییـەکان لەبـەر نەبوونی دیموکراتیەت بە باشی کاریان پیٚ نەدەکرا و بە فـیڕۆ دەرۆیـشتن. کەمبوونـەوەی بازرگانی دەرەوەش وایکرد، پارەی ئەرجەنتینی لە بەرامبەر دراوەکانی تـردا نرخـی زۆر بەرز بێت. ئەمانەش بۆ خۆیان هۆیەکی گەورە بوون لە بڵاوبوونەوەی ئاژاوەی سیاسـی و هەڵهاتنی زۆربەی زۆری پسپۆڕ و شارەزایان لە بوارە جۆربەجۆرەکانـدا. ئیـدی هـەموو ئەمانە رێگا راستەقینەکەی گەشەی ئابووریيان پەکخست. لەبـەر ئـەوە جـارێکی تـر، جۆن پیرۆن لە ساڵی ١٩٦٣دا لە رێگای هەڵبژاردنەوە هاتـەوە سـەر کـار. خـەڵك داوای گۆڕینی سیاسییان دەکرد، وایاندەزانی جۆن پیرۆن دەتوانیٚ ئەوە بەجیٚ بهێنـیٚ. کێـشەی گەورەی ئەرجەنتینا کێشەی هەڵئاوسان بوو، کە ئەویش بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە:

یەکەم: بەرزی بەهای دراوی خۆماڵی.

دووەم: کەمبوونەوەی وەبەرهێنان، کە ئەم دوو هۆیە گەورەترین کۆسپ بوون لـە بـەردەم گەشەی ئابووریدا. سیستمی بانکەکان کێشەیەکی تر بوون لەم قەیرانانەی ئەرجەنتیندا،

چونکە بەبێ هیچ پاڵپشت (ڕەسید)ێکی ئاڵتوونی پارەیەکی زۆریان لە چاپ دەدا ئەگەر پارە بۆ چەند هۆیەکی بەرهەمهێنەر بە ئەنجام بگات ئەوا هەڵئاوسان دروست ناکات.

کۆڵەکەکانی گەشە و پێشکەوتنی ئابووری

ئارسەر لویس Arthor Lewis: ئەو ئابووریناسەیە، کە لە ڕۆژەکانی یەکەمی سەرهەڵدانی کۆلۆنیالیزمی جیهانی و بەهەدەربردنی ئابووریی وڵاتانی ژێردەستەدا ڕۆڵی خۆی بینیوە. **ئارسەر لویس** ژیانی لە نێوان (١٩١٥-١٩٩٠) لە زانکۆی لەندەن خوێندن و بڕوانامەی وەرگرتووە. پاشان هەر لە زانکۆی لەندەن مامۆستا بووە و لە ساڵی ١٩٤٨ دا بڕوانامەی پرۆفیسۆرییان دایە، کە زۆربەی کارە گرنگەکانی لەسەر وڵاتانی تازە پێگەیشتوو بوو. ڕاوێژکاری سەرەکی ئابووری وڵاتانی ئەفریقی و کاریبی بوو. لە زۆربەی زۆری ڕێکخراوە جیهانییەکان بەشدار بوو، هەموو خزمەتی ئابووری بۆ وڵاتانی جیهانی سێیەم بوو. لە ساڵی **١٩٨٣**دا بوو بە سەرۆکی ئابووریناسانی ئەمریکا. **ئارسەر لویس** هەموو کاتێك باوەڕی وابوو، کە سەرچاوەکانی گەشەی ئابووری بە نزیکی ئەو هەوڵانەن، کە دەدرێن بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و کەڵەکەی سەرمایە.[9] هەرچەندە ڕۆبەرت سۆلۆ Robert Soleo سەرچاوەی گەشەی ئابووری و گۆڕانی بارتەقای بەرهەمی نەتەوایەتی بۆ هەر تاکێکی وڵاتێك بە پێشکەوتنی تەکنەلۆجیاوە دەبەستێتەوە.[10]

بیردۆزەکانی گەشەی ئابووری مێژوویەکی کۆنیان هەیە، هەر لە (ئادەم سمیث)ەوە بۆ دیڤید هیوم، کە هاوشانی ئادەم سمیث بوون. قوتابخانە کلاسیکییەکانی گەشەی ئابووری لە دیڤید ریکاردۆ و جۆن ستیومیل لەگەڵ کارل مارکسدا بوون. هەریەك لەو ئابووریناسانە ڕێگا و بیری خۆیان بنیات نا بۆ دروستکردنی ئابووری نەتەوایەتی و

---

[9]W.Arthur Lewis, The Theory Of Economic Growth (Allen&Unwin,London 1955)page 164

[10] Robert M Solow ,Growth Theory ,An Exposition (Oxford University Press,Oxford 1970)page 77

گەشە و بەرەو پێشچوونی[11]. دیڤید هیوم، باوەڕی وابوو، تەنیا ڕێگایەك بۆ بەرزکردنەوەی سامانی نەتەوەیەك، بازرگانییە لەگەڵ دەرەوەی وڵاتدا، بەو جۆرە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لە نێوان بازرگانی و سەرمایەی نەتەوە و گەشەی ئابووریدا دارِشت. بۆچوونەکانی دیڤید هیوم، کە گرنگی بە بازرگانی دەدا، بە شێوەی گشتی (هاوردە و هەناردە) بەرزبوونەوەیان بۆ ئاستێکی بەرز. زیاتر لەسەری دەڕوات و دەڵێت: ئەگەر سەیری مێژوو بکەین بۆمان روون دەبێتەوە، کە ئەو وڵاتانەی توانیویانە سامانی نەتەوایەتی پێکەوە بنێن لە ئەنجامی بازرگانی دەرەوەدا بووە، بە ئاستێکی گشتی (هەناردە و هاوردە) هێز و توانایان خستۆتە بەر بەرهەمەکانی ناوەوە و کارگەکانیان.

یەکەمین شۆڕشی گەشەی ئابووری لەسەر دەستی ئادەم سمیثدا دەستی پێ کرد، کە پێی وابوو دابەشبوونی کار و گەشەی بەرهەم و پەیدابوونی بازاڕ کۆڵەکەی سەرەکی گەشەی ئابوورین. هەروەها باوەڕی وابوو پاشەکەوت کردن و خستنەگەڕی لە ناوەوە و دەرەوەی بەرهەمدا دەبێتە گەورەکردنی قەوارەی بازاڕ و کار دابەشبوون. جێگای سەرسوڕمان نییە، کە دەبینین هەندێ جار وڵاتێکی بچووك (هەناردە و هاوردە)ی زیاترە لە چەند وڵاتانێکی گەورە. بۆ نموونە وڵاتێکی وەکو بەلجیکا و سوێد ڕێژەی بازرگانییان بەرزترە لە وڵاتێکی وەکو ئەمریکا و کەنەدا، بەڵام گەورەیی ئەمریکا و کەنەدا خۆی لە خۆیدا بازاڕێکی گەورەی دروستکردووە بۆ ساغکردنەوەی کاڵاکانی بەبێ بازرگانی دەرەوە. لە ساڵی ١٩٩٥دا ئەمریکا و یابان بەشی بازرگانییان لە نێوان ١٦٪ - ٢٤٪ی بەرهەمی ناوخۆیی ئەو وڵاتە بوو GDP. لە هەمان کاتدا بەلجیکا و سوێد ڕێژەی بازرگانییان لە نێوان ٦٦٪ - ١٤٣٪ بوو. لە هەردوو باردا بازرگانیی نێوان ئەو وڵاتانە بچووکن لەگەڵ ئەو وڵاتانەی گەورەن، ئەمانە هەموو لە یەك ئاراستەی گەشەی ئابووری و بنیاتنانی سامانی نەتەوایەتیدا کاردەکەن. لە هەردوو گرووپەکەدا ئامانج و دەستکەوتی سەرەکی دروستکردنی بازاڕی گەورەیە. ئادەم سمیث لە پەیوەندی نێوان گەشەی ئابووری و بازرگانی لە لایەك و پەیوەندییان بە جیۆگرافیاوە لە لایەکی ترەوە ئاگادار بوو. بە بڕوای ئەو ئەگەر دراوسێکەت وڵاتێکی دەوڵەمەند بێت، ئەوا لە

[11] David Hume, Writings On Economics ,ed by Eugene Rotwein (University of Wisconsin Press ,Madison,1955,) page 13

پەیوەندی سیاسەت و شەڕدا کاری خۆی دەکات. لە هەمان کاتیشدا سوودمەندە بۆ ئەو وڵاتە بەوەی بتوانێ خۆی دەوڵەمەند بکات لە بواری پیشەسازی و بازرگانی و شتی تردا. ئادەم سمیث باوەڕی وابوو، فاکتەرە سەرەکییەکانی گەشە و بەرەو پێشچوونی ئابووری لە باری چەندایەتی و چۆنایەتییەوە لەسەر سێ فاکتەری سەرەکی وەستاون: بەرهەم، سەرمایە، زەوی. هەربۆیە ناتوانین ئەوە دەست نیشان بکەین، کە کام یەکێ لەو فاکتەرانە لە گەشەی ئابووریدا سەرەکین. بەلام دەتوانین سەرچاوە سەرەکییەکانی گەشەی ئابووری بۆ دوو هۆی سەرەکی جیابکەینەوە: یەکەم زەوی وەکو کەمیەیەکی چەسپاو و نەگۆڕاو، هەرچەندە چۆنایەتییەکەشی بگۆڕین. بۆ نموونە لە شۆڕشی سەوزدا، کە زۆر لە وڵاتانی تازە پێگەیشتووی کشتوکاڵی گرتەوە، هندستان یەکێك بوو لەو وڵاتانە، کە سەرچاوەی ئابووری و خواردنیان بەشی خۆیانی دەکرد. لە وڵاتێکی وەکو چیندا ئەو راستیانەی سەرەوە دەرکەوتن، کە چۆن کەش و هەوا لە زەویی بە پیت و بەرەکەتدا یارمەتیدەر بوون بۆ گەشەی ئابووری لە رێگای چۆنایەتی زەوییەوە.

دووەم: ئادەم سمیث باوەڕی بوو، هێزەکانی بەرهەمهێنان بە سەرچاوەی گەشەی ئابووری ناژمێرێن. ئەوەی جێگای سەرنجە، بەرزبوونەوەی ئاستی ژیانی خەڵکەکەیە، ئەویش بە هۆی بەرزبوونەوەی بارتەقای بەرهەمی نەتەوایەتییە دەبێ بۆ هەر تاکێکی کۆمەڵ، نەك بۆ سەرمایە. کەواتە دابەشکردنی داهاتی نەتەوایەتی بە شێوەیەکی یەکسان، فاکتەرێکی تری سەرەکی گەشەی ئابوورییە. لە رابردوودا حسابێکی زۆر بچووك دەکرا بۆ ئەوەی کە مرۆڤ وەکو هەر جۆرێکی تری سەرمایە، یەکێکە لە ماکەکانی شێوازی بەرهەمهێنان. لەبەرئەوە هەر زیادبوونێك لە دابەشبوونی سامان و بیمەی کار بۆ کرێکاران زیاد بکرێ بەو جۆرە ئامانجێکی تر بۆ بەرزبوونەوەی بەرهەم و سامانی نەتەوایەتی زیاد دەکات.

ئەنجام

تێگەیشتن لە مێژووی ئابووریی وڵاتانی جیهان مەرجی سەرەکییە لە زامنکردنی پرۆژەی دروستکردنەوەی نیشتمانێکی وەکو کوردستانی باشوور. چی دی کوردستانی باشوور وڵاتێکی گۆشەگیر نییە و پانتایی عێراق بازارێکی گەورەیە بۆ هەموو ئاڵوگۆڕە بازرگانییەکان و ئامانجە سەرەکییەکانی گەشەی ئابووری و پێکەوەنانی سەرمایەی نەتەوەییی وەکو کورد. جیهانگیری و سەرمایەداری بازاڕی ئازاد کۆمەڵێ سەنگەری تازەن، کە تاکی کورد و ئابووریناسەکان پێویستە توێژینەوەیان لەسەر بکەن. هەموو میللەتێك ناتوانێت شۆڕشێکی سپی بباتەوە. گرفتی ئێمە لە بەردەم دروستکردن و بنیاتنانەوەی کوردستاندا، نەبوونی سامانە سروشتییەکانی نییە، بەڵکو نەبوونی پرینسیپەکانی کارگێڕی و بەڕێوەبردنێتی. لە باشووری کوردستاندا، یارمەتی دەرەکیمان هەیە و خێرخوازەکان خێرمان پێ دەکەن، بەڵام پێمان نالێن چۆن خۆمان دروستبکەین و چۆن پشت بە خۆمان ببەستین. ئازادی و سەربەخۆیی ئابووریمان لە بەرزبوونەوەی ئاستی ژیانی تاکی کورددایە. سامانی سروشتی وەکو نەوت جێگای باوەڕ و متمانەی ئابووری نین. سامانە سروشتییەکان کۆڵەکەی سەرەکی گەشەی ئابووری نین، بەڵکو یاریدەدەرن! گەشەی ئابووری و پرۆژەکانی کۆمەڵێ میکانیزمن نەك دروشم، پێویستی بە سەرکردەی جەسوور هەیە، کە ئەو ئامانجانە بگەیەنێتە شوێنی ئەنجام. گەشەی ئابووری و سیاسی لە کوردستاندا دەبێت شان بە شانی یەکتر بڕۆن. دابەشکردنی داهاتە نەتەوایەتییەکان بە شێوەی یەکسان یەکێکە لە مەرجە سەرەکییەکانی گەشەی ئابووری. بەرزکردنەوەی بیمەی کرێکاران ئامانجێکی ترە بۆ بەرزکردنەوەی بەرهەم و سامانی نەتەوایەتی.